Literary Interdisciplinary Research, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Biannual Journal, Vol. 8, No. 2, Autumn and Winter 2026-2027, 203-236
https://www.doi.org/10.30465/lir.2025.51411.1998

Psychoanalytic Criticism of the Character "Rahim" in the Novel Shab-e Sarab (The Night of Mirage) Based on Jeffrey Young's Schema Therapy Approach

Fatemeh Sadat Taheri*, Seyyedeh Maryam Jazayeri**
Zohreh Khansari***

Abstract

Among the various strategies for criticizing and examining literary works that have emerged since the twentieth century, psychoanalytic criticism and analysis of literary texts from a psychological perspective have special and distinctive features. This study studies the character "Rahim", the main character and narrator of the novel Shab-e Sarab (The Night of Mirage), written by Nahid A. Pajhwok (d. 1319 AH), based on Jeffrey Young's theory (1950 AD). The storyline of Shab-e Sarab is taken from the novel Bamdad-e Khomar (The Morning of the Drunkenness) by Fataneh Hajj Seyyed Javadi, which is narrated from the male character of the story, and the author has tried to express Rahim's hidden thoughts in Bamdad-e Khomar (The Morning of the Drunkenness) by creating this work. The authors, in a descriptive-analytical manner based on the text of the novel, answer the following questions: Which schemas are present in Rahim's personality, and what are the causes of the emergence of these schemas in his personality? They identify Rahim's personality schemas and examine the reasons for forming these patterns to determine which are most prominent in Rahim's personality. Based on the studies

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan. Iran (Corresponding Author), Taheri@kashanu.ac.ir

** PhD student, Department of Persian Language and Literature, University of Kashan, Kashan, Iran, Orcid: 0000-0002-6414-3751, s.maryamjazayri@gmail.com

*** MSc in Sustainability Literature from the Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran, Orcid: 0009-0006-3494-7552: zkhwansary@gmail.com

Date received: 08/10/2024, Date of acceptance: 09/03/2025

conducted, it can be concluded that the schemas of abandonment, distrust, emotional deprivation, dependence, social isolation, imperfection, and shame are found in Rahim's personality, of which the abandonment schema is the most prominent. The absence of a father and strong dependence on his mother can be considered among the factors that have intensified Rahim's personality schemas and created the traps of his life.

Keywords: Schema Therapy, Abandonment**,** ***Shab-e Sarab*** (The Night of Mirage), Rahim.

introduction

Psychoanalytic criticism is a type of literary criticism that is based on psychoanalytic theories. In the last century, the psychological analysis of characters in literary works has expanded, and Jeffrey Young's theory of schema therapy has played an important role in this field .Young believes that the roots of mental disorders lie in adverse childhood experiences, mental disorders, and violent relationships.

The novel Night of the Mirage effectively conveys the psychological, emotional, and social characteristics of the people in society. The author's meticulousness in the way he describes the characters in the novel and their mental states shows his attention to the principles of psychology. Considering this, several characters in the story can be examined within the framework of Young's schema therapy theory.

Materials & Methods

Since examining all the characters in the novel Shab-e Sarab (The Night of Mirage) is beyond the scope of the research, the main character of the story, namely Rahim, who suffers from psychological disorders, was chosen for this study. Studies show that the roots of Rahim's problems go back to his childhood and adolescence. This issue has led the authors of this study to Jeffrey Young's theory of schema therapy. The authors, using a descriptive-analytical approach based on the novel's text, seek to answer these questions: which of the internal schemas does Rahim's character suffer from; which schema dominates Rahim's character the most; what are the causes of the emergence of these schemas in Rahim's character, and what are Rahim's coping strategies against these internal schemas?

Discussion & Result

Schemas are cognitive frameworks and patterns that are formed in the early years of life based on a child's experiences and interactions with others. These structures help to understand and process events and give them meaning and significance. This stable cognitive structure, formed during childhood or adolescence, expands throughout life and accompanies the individual until the end of their life. The influence of the schema shapes our view of ourselves, others, and the world. Among the schemas that Jeffrey Young has mentioned, we can mention abandonment, distrust, emotional deprivation, imperfection, shame, and dependence; of course, not all schemas are formed based on traumatic events or childhood abuse; in such a way that a dependency schema may arise in a person's mind without experiencing traumatic events in childhood; because in childhood, he was completely dominated and supported by his parents. Although not all schemas have developmental and traumatic roots, they are all disruptive to a healthy life. Schemas arise due to the unsatisfaction of five emotional needs, which are: secure attachment to others, autonomy and adequacy, freedom in expressing needs and emotions, spontaneity and fun, and realistic limitations. A person suffering from these schemas may sometimes engage in coping strategies. The patient uses self-destructive behaviors when the schemas are triggered and to cope with them; such as jealously blaming others by the patient who has an abandonment schema, self-deprecating statements by the patient who has a deficiency schema, asking for help by the patient who has a dependency schema, obedience by the patient who has an obedience schema, and fearful avoidance by the patient who has a vulnerability schema to harm or illness. Surrender, avoidance, or excessive compensation behaviors will only perpetuate the schemas. Patients must modify their coping strategies to enhance their schemas, thereby satisfying their unmet needs.

Discussion & Result

In the story of the Night of Mirage, the audience comes to understand Rahim's character and the hidden layers of his psyche as he navigates the challenges and traumas of life. This narrative is far more than an ordinary story; through the author's characterization and in-depth look at Rahim's character in the story, the audience understands Rahim's inner and emotional problems, which are revealed by Rahim's psychological and behavioral characteristics in the story. The studies conducted show that the schemas of abandonment, distrust, emotional deprivation,

dependence, social isolation, imperfection, and shame are found in Rahim's personality, of which the abandonment schema has gained particular prominence within him. It seems that losing his father in childhood and, as a result of Rahim's strong dependence on his mother, are among the most important factors that have intensified Rahim's personality schemas and created traps in his life, which are reflected in Rahim's behavior and decisions. Therefore, by analyzing Rahim's personality from the perspective of Jeffrey Young's schema therapy theory, a different and deeper understanding of the events and incidents that occur in the course of the story can be achieved. This analysis may pave the way for discovering new connections between Rahim's experiences and his mental and psychological patterns. The events of the story clearly and specifically link the roots of Rahim's existential traps to his childhood and the abnormal experiences he encountered at that time. The narration of the story allows the audience to analyze more carefully and thoughtfully the conditions and situations that led to the formation of these traps; in other words, the story shows how these traps can lead to a vicious cycle; as unpleasant experiences in childhood lead to the formation of psychologically damaging patterns that, in adulthood, make Rahim incapable of facing emotional and social situations; as a result, he faces repeated failures in many aspects of his life, which intensifies his feelings of loneliness and helplessness and frustration.

Bibliography

Azizi, M., Shokri, S., Ghadian Khorshidi, M. Khani Kar, H., & Ebrahimi, M. (2021). "The impact of early maladaptive schemas on interpersonal intelligence and social interactions". The 9th National Conference on Sustainable Development in Educational Sciences and Psychology, Social and Cultural Studies, Pp. 1–9. [in Persian].

Delghandi, N. & Mohseni, B. (2024). "Analysis of Jeffrey Young's conditional schemas in the hero of the novel Yumiat Mutlata by Haifa Bitar". Critique of Contemporary Arabic Literature, No. 27, Pp. 103- 123.[in Persian]

Ditches, D. (1999) Literary Criticism Methods, Trans. Mohammad Taghi Sofiyani and Gholamhossein Yousefi, Tehran: Scientific and Cultural.[in Persian]

Echvander, P. (2008). *Attention-deficit hyperactivity disorder in adults,* Trans. Pouria Sarami-Froshani, Tehran: Roshd.[in Persian] .

Firouzi, M. Kharamin, Sh., Ahmadi, S. & Panahi, F. (2015) "Examining early maladaptive schemas in opioid-dependent and non-dependent individuals". Armaghan-e Danesh, Pp. 755-747.[in Persian].

Ghahhari, Sh. (2018) *Schema change*, Tehran: Roshd.[in Persian].

Jahantab, T .& Sedighi, B., Seyedi, H., & Heydarian Shahri, A.(2022). "Exploring Early Maladaptive Schemas in the Novel." Iranian Association for Arabic Language and Literature, Peer-Reviewed Scientific Quarterly, No. 64, Pp. 221–244. [in Persian].

arimzadeh, D. (2024). "The impact of schemas and emotion in healthy relationships." *9th International Conference on Humanities, Law, Social Studies and Psychology,* Pp. 1–23.[in Persian].

Keshavarz, A., & Ardelani, H. (2021). " The role of cinema in making the audience aware of Jeffrey Young's schemas based on an analysis of the female character in the film Choking" Ferdows-e Honar, No. 5, Pp. 32–47. [in Persian].

Mohammadi, Ch., & Ahmadi, M. (2023). " Psychological analysis of the personality of Milad' in the novel 'Bread on the Table of Khal Milad based on Jeffrey Young's schema therapy theory ." Iranian Association for Arabic Language and Literature, Peer-Reviewed Scientific Quarterly, No. 69, Pp. 130–151.[in Persian].

Nazari, F., Kakavand, A., Farahani Mashhadi, M. (2015) "The relationship between early maladaptive schemas and mothers' parenting styles and their children's externalizing disorders", *Applied Psychology*, (2)9, pp. 115-135.[in Persian]

Nikzad, M. (2012). Comprehensive Dictionary of Psychology, Tehran: Keyhan.[in Persian]

Pajhwok, Nahid. A. (1996*). Shab-e Sarab (The Night of Mirage)*, Tehran: Alborz. [in Persian]

Parsaei Jahromi, S, Dadjooy Tavakoli, D, Koushki, Sh, Gozashti, M. (2021). Reflection of the psychological characteristic of irresistibility in the poems of Mehdi Hamidi Shirazi and Shamloo (with a psychoanalytic approach). *Literary interdisciplinary research,* No. 6, pp. 89-120.

Pirani, M, Salimian, M. (2022). "Study of children's affection based on Karen Horne's theory of psychoanalysis Case study: The story of "I am not Baba's servant" by Ahmad Akbarpour, *Literary interdisciplinary research*, No.8, pp. 54-87.

Salavati, M. & Yekeh Yazdan Doost, R. (1999). *Schema Therapy*. Tehran: Danjeh.[in Persian]

Salehi, M., Mazaheri, M, & Molazadeh, A. (2000). Studying the Effectiveness of Anger Management Group Training with a Cognitive Behavioral Approach on Self-Esteem and Aggression in Delinquent Adolescents. The First National Student Conference on Social Factors Affecting Health. *Tehran University of Medical Sciences*, Pp. 1-16.[in Persian]

Young, J. & Klosko, J. (2011). Recreate Your Life, Trans. Hassan Hamidpour, Elnaz Pirmoradi, and Nahid Golizadeh, Tehran: Arjomand.[in Persian]

Young, J. (2010). *Cognitive therapy of personality disorders*, Trans. Ali Sahebi & Hassan Hamidpour, Tehran: Agah.[in Persian]

Young, J., Klosko, J. & Wishard, M. (2007) *Schema Therapy*, Trans. Hassan Hamidpour and Zahra Andoz, Tehran: Arjomand.[in Persian]

پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصل‌نامهٔ علمی (مقالهٔ پژوهشی)، سال ۸، شمارهٔ ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

نقد روانکاوانهٔ شخصیت «رحیم» در رمان *شب سراب* با تکیه بر رویکرد طرح‌واره‌درمانی جفری یانگ

فاطمه سادات طاهری*

سیده مریم جزایری، زهره خوانساری*****

چکیده

در میان راهبردهای مختلف نقد و بررسی آثار ادبی که از قرن بیستم به بعد شکل گرفت، نقد روانکاوانه و تحلیل متون ادبی از دیدگاه روان‌شناسی، ویژگی‌های خاص و متمایزی دارد. این پژوهش شخصیت «رحیم»، شخصیت اصلی و راوی رمان *شب سراب* نوشتهٔ ناهید ا. پژواک (ت.۱۳۱۹ ه.ش.) را بر اساس نظریه جفری یانگ (۱۹۵۰م.) بررسی می‌کند. خط داستانی ***شب سراب*** برگرفته از رمان ***بامداد خمار*** فتانه حاج‌سیدجوادی است که از زبان شخصیت مردِ قصه روایت شده و نویسنده کوشیده افکار پنهان رحیم در ***بامداد خمار*** را با خلق این اثر بیان‌کند. نگارندگان به شیوهٔ توصیفی- تحلیلی مبتنی بر متن رمان با پاسخ به این پرسش که کدام طرحواره‌ها در شخصیت رحیم وجود دارند؟ طرحواره‌های شخصیتی رحیم را شناسایی و دلایل شکل‌گیری این الگوها را بررسی‌می‌کنند تا مشخص‌کنند کدام یک از این طرحواره‌ها در شخصیت رحیم برجسته‌ترند. با بررسی‌های انجام‌شده می‌توان نتیجه‌گرفت طرحواره‌های رهاشدگی، بی‌اعتمادی، محرومیت هیجانی، وابستگی، انزوای اجتماعی و نقص و شرم در شخصیت رحیم یافت می‌شود که از این میان، طرحوارهٔ رهاشدگی برجسته‌تر است. فقدان پدر و وابستگی شدید به مادر را می‌توان

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسندهٔ مسئول)، taheri@kashanu.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران، s.maryamjazayri@gmail.com

*** کارشناسی ارشد ادبیات پایداری، دانشگاه شهرکرد، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، شهرکرد، ایران، zkhwansary@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹

از جمله عواملی دانست که طرحواره‌های شخصیتی رحیم را تشدیدکرده و تله‌های زندگی او را ایجادکرده‌است.

کلیدواژه‌ها: طرحواره‌درمانی، رهاشدگی، *شب سراب* ، رحیم.

۱. مقدمه

روانکاوی، ذهن و ناخودآگاه انسان را –که هرچند از دسترس آگاهی او خارج است؛ اما رفتار او را کنترل می‌کند– به‌طور عمیق بررسی‌می‌کند و به‌دنبال درمان افرادی است که جامعه آن‌ها را بیمارروانی می‌داند. فروید به‌عنوان بنیان‌گذار روان‌کاوی توانست با توجه به دریافت‌های جدید و نوآورانهٔ خویش از روان انسان، قرائت تازه‌ای از متون ادبی و آثار هنری به مخاطبان خود ارائه دهد. تأثیر فروید بر نقد ادبی چنان گسترده بود که مکتب نقد روانکاوانه به یکی از جریان‌های مهم و اثرگذار در نقد ادبی قرن بیستم تبدیل شد. «نقد ادبی روان‌کاوانه گونه‌ای از نقد ادبی است که در آن روش‌ها، مفاهیم، نظریه‌ها و فرم‌های به‌کاررفته متاثر از سنت روان‌کاوی است. فروید آن را بنا نهاد، به نقد ادبی روانکاوانه، نقد روان‌شناختی نیز می‌گویند» (نیکزاد، ۱۳۹۱: ۳۶۷). روان‌شناسی و ادبیات دو رشتهٔ مستقل‌اند؛ اما هر یک به دلایل خاص خود ممکن است به حوزهٔ دیگری مرتبط شوند. «روان‌شناسی می‌تواند مطالعه کند که تصورها و نمادهای یک اثر ادبی، معنی کامل خود را تا چه حد از یک منبع روان‌شناختی عمیق، یعنی از برخی جنبه‌های دائمی ذهن انسان کسب می‌کند» (دیچز، ۱۳۷۹: ۲۱۱). این حوزه از روان‌شناسی که به روان‌کاوی شخصیت در ادبیات داستانی اختصاص‌دارد، در سدهٔ اخیر توجه زیادی را به خود جلب‌کرده‌است. ارائهٔ نظریات و دیدگاه‌های متنوع، به طور مداوم دامنهٔ این موضوع را وسیع‌تر کرده‌است. رویکرد جفری یانگ (Jeffrey Young) به تحلیل طرحواره‌های شخصیت، اثرات عمیق و گسترده‌ای بر روانشناسی و روان‌کاوی معاصر گذاشته‌است. یانگ معتقد است ریشهٔ اصلی طرحواره‌ها و اختلالات روحی و رفتاری انسان به تجارب گذشته و روابط خشونت‌آمیز و نامناسب بازمی‌گردد. نویسندهٔ رمان ***شب سراب*** به‌خوبی توانسته ویژگی‌های روانی عاطفی و اجتماعی افراد جامعه را به‌تصویربکشد. دقت نظر نویسنده به نحوهٔ پرداخت شخصیت‌های رمان و توصیف حالات روانی آن‌ها نشان‌دهندهٔ توجه وی به اصول روانشناسی است، با توجه به این موضوع می‌توان تعدادی از شخصیت‌های داستان را در لابه‌لای نظریه طرحواره‌درمانی یانگ جستجوکرد. ازآنجاکه بررسی تمام شخصیت‌های داستان فراتر از

محدودهٔ پژوهش است؛ شخصیت اصلی داستان؛ یعنی رحیم –که از اختلالات روان‌شناختی رنج می‌برد– برای این بررسی انتخاب شد. بررسی‌ها حاکی از آن است که ریشهٔ مشکلات رحیم به دوران کودکی و نوجوانی او برمی‌گردد. این موضوع، ذهن نویسندگان این پژوهش را به سمت نظریه طرحواره‌درمانی جفری یانگ سوق‌داده‌است. نگارندگان می‌کوشند با پاسخ‌دادن به این پرسش‌ها که شخصیت رحیم به کدام‌یک از طرحواره‌های درونی مبتلاست؛ کدام طرحواره بیشتر بر شخصیت رحیم غلبه‌دارد؛ علل پیدایش این طرحواره‌ها در شخصیت رحیم چیست و راهکارهای مقابله‌ای رحیم در برابر این طرحواره‌های درونی چیست؟ شخصیت رحیم در رمان ***شب سراب*** را بر اساس نظریه جفری یانگ بررسی‌کنند و الگوهای رفتاری او را طبق این نظریه تبیین‌کنند.

۱.۱ پیشینهٔ پژوهش

هرچند تاکنون دربارهٔ روانکاوی شخصیت رحیم در رمان *شب سراب* هیچ پژوهشی انجام‌نشده؛ اما مقاله‌هایی دربارهٔ نظریهٔ طرحواره‌درمانی جفری یانگ نوشته‌شده‌است؛ ازآن‌جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره‌کرد:

عزیزی و همکاران (۱۴۰۰) در مقالهٔ «تاثیر طرحواره‌های ناسازگار اولیه بر هوش میان فردی و تعاملات اجتماعی» تاثیر طرح‌واره‌های ناسازگار اولیه بر هوش میان فردی و تعاملات اجتماعی را بررسی کرده‌است و نتایج به‌دست آمده اینگونه بود که طرحواره‌هایی مانند انزوای اجتماعی و نقص و شرم بیشترین تاثیر منفی را بر هوش میان‌فردی دارند؛ کشاورز و اردلانی (۱۴۰۰) در مقالهٔ «نقش سینما در آگاه‌سازی مخاطب از طرحواره‌های جفری یانگ بر مبنای تحلیل شخصیت زن فیلم خفگی» با تحلیل شخصیت صحرا مشرقی به بررسی طرحوارهٔ رهاشدگی برپایه نظریهٔ جفری یانگ می‌پردازد و به این نتیجه می‌رسد که سینما نقش مؤثری در شناخت و آگاه‌سازی نسبت به طرحواره‌ها دارد؛ جهانتاب و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی طرحواره‌های ناسازگار اولیه در رمان اللیل از هدی برکات بر اساس نظریهٔ جفری یانگ» به تحلیل روان‌شناختی سه شخصیت رمان اللیل اثر هدی برکات پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیدند که نبود الگوهای سالم، زمینه‌ساز شکل‌گیری طرحواره‌های ناسازگار اولیه شده‌است؛ محمدی و احمدی (۱۴۰۲) در پژوهش «تحلیل روان‌شناسانه شخصیت «میلاد» در رمان «خُبز علی طاوَله الخال میلاد» بر اساس نظریهٔ طرحواره‌درمانی جفری یانگ» با بررسی شخصیت میلاد طرحواره‌های ناسازگار اولیه

مانند محرومیت هیجانی، نقص و شرم و اطاعت را در شخصیت او شناسایی کردند؛ دلقندی و محسنی (۱۴۰۳) در مقالهٔ «واکاوی طرحواره‌های شرطی جفری یانگ در قهرمان رمان یومیات مطلقه اثر «هیفاء بیطار» به تحلیل طرحواره‌های ناسازگار اولیه شخصیت‌های اصلی داستان می‌پردازد و به این نتیجه می‌رسد که شخصیت‌های اصلی دچار سه طرحوارهٔ وابستگی، بی‌کفایتی و نقص و شرم‌اند و کریم‌زاده (۱۴۰۳) در مقالهٔ «تاثیر طرحواره‌ها و هیجان در روابط سالم» به بررسی تأثیر طرحواره‌های ناسازگار بر کیفیت روابط سالم میان زوج‌ها پرداخته‌است، نتایج پژوهش نشان‌می‌دهد بهبود هیجانات می‌تواند روابط بین‌فردی را تقویت‌کند.

۲. مبانی نظری

قبل از بررسی شخصیت رحیم، لازم است ابتدا توضیحاتی دربارهٔ چارچوب نظری پژوهش ارائه‌شود.

۱.۲ جفری یانگ، طرح‌واره و طرح‌واره‌درمانی

جفری یانگ، عضو هیئت علمی روان‌پزشکی و بنیان‌گذار و مدیر مرکز شناخت‌درمانی نیویورک، یکی از پیشگامان رویکرد درمان مبتنی بر طرحواره است. او بر این باور است که تجربه‌های دوران کودکی نقش تعیین‌کننده‌ای در رشد فرد و شکل‌گیری شخصیت او دارند؛ به‌گونه‌ای که این تجربه‌ها می‌توانند زمینه‌ساز شکل‌گیری طرحواره‌ها و تله‌های روان‌شناختی شوند که رهایی از آن‌ها، گاهی تا پایان عمر نیز دشوار یا حتی ناممکن است (ر.ک. کشاورز، ۱۴۰۰: ۳۶).

طرحواره‌ها، چارچوب‌ها و الگوهای شناختی هستند که در سال‌های ابتدایی زندگی بر مبنای تجربیات کودک و تعاملات او با اطرافیان شکل می‌گیرند. این ساختارها به درک و پردازش رویدادها کمک‌می‌کنند و به آن‌ها معنا و مفهوم می‌بخشند. این سازهٔ شناختی پایدار که در طول دورهٔ کودکی یا نوجوانی شکل‌می‌گیرد، در سراسر عمر گسترش می‌یابد و تا پایان عمر نیز با فرد همراه است. دیدگاه ما نسبت به خود، دیگران و جهان تحت تاثیر طرحواره شکل‌می‌گیرد (قهاری، ۱۳۹۷: ۱۶).

بالبی (Bowlby 1980) معتقد است اختلال‌هایی که در مرحلهٔ اولیه زندگی روی‌می‌دهد بر پردازش اطلاعات در دوره‌های بعدی اثرمی‌گذارد و درنتیجه فرد را در مقابل تهدید به

ترک‌شدن و تهدیدهای آسیب‌زننده به بقای زیستی فرد، آسیب‌پذیرمی‌کند. طبق‌نظر یانگ، برخی از طرحواره‌ها به ویژه طرحواره‌هایی که در طی دوران اولیه زندگی درنتیجهٔ تجربه‌های ناخوشایند و نامطلوب کودکی شکل‌می‌گیرند، ممکن است هستهٔ مرکزی اختلالات شخصیت و بسیاری از اختلال‌های دیگر را تشکیل‌دهند. به‌طور خلاصه طرحواره‌ها، الگوهای شناختی و هیجانی خود ویرانگری هستند که شکل‌گیری آن‌ها از دوره‌های اولیه رشد فرد آغاز می‌گردد و در طول زندگی او تکرار می‌شوند[1] (صلواتی، یکه‌یزدان‌دوست، ۱۳۸۹: ۱۸-۱۷).

برخورد والدین با کودک در شکل‌گیری شخصیت و رفتار او بسیار موثر است؛ به‌گونه‌ای‌که می‌توان ریشهٔ بسیاری از اختلالات روانی را در خانواده‌ها جستجوکرد. «درواقع طرحواره‌ها حاصل گفتگوی والدین با کودک هستند که به تدریج در ذهن او جای گرفته‌اند و هم‌اکنون به گونه‌ای نظام‌مند، اما ناکارآمد زندگی وی را زیر سیطره خود گرفته‌اند» (یانگ، ۱۳۸۶: ۱۴). مادر، به‌عنوان اولین شخصی که با کودک در ارتباط است، نقش پررنگ‌تری نسبت به دیگر اعضای خانواده دارد. شخصیت مادر و سبک فرزندپروری او نه‌تنها به‌طور مستقیم بر رشد و پرورش فرزند اثرمی‌گذارد، بلکه الگوهای ناسازگاری را نیز شکل‌می‌دهد که در طول زندگی فرد تداوم پیدامی‌کنند و بر روابط و احساسات او تأثیر می‌گذارند.

> ویژگی‌های شخصیتی مادر او را به سمت انتخاب روش ویژهٔ فرزندپروری هدایت‌می‌کند. طرحواره‌های ناسازگار اولیه، خاطرات، هیجان‌ها و احساس‌های بدنی شناخت‌واره‌هایی هستند که با جنبه‌های مخرب تجارب دوران کودکی افراد گره‌خورده‌اند و به شیوه‌ای سازمان‌یافته در سرتاسر زندگی در قالب الگوهایی تکرار می‌شوند (نظری و کاکاوند، مشهدی فراهانی، ۱۳۹۴: ۱۱۸).

از طرحواره‌هایی که جفری یانگ به آن‌ها اشاره‌کرده‌است می‌توان به رهاشدگی، بی‌اعتمادی، محرومیت هیجانی نقص و شرم و وابستگی اشاره‌کرد؛ البته تمام طرحواره‌ها بر مبنای وقایع آسیب‌رسان یا بدرفتاری دوران کودکی شکل‌نگرفته‌اند؛ به‌گونه‌ای‌که ممکن است در ذهن یک‌فرد، بدون تجربهٔ وقایع آسیب‌زای دوران کودکی، طرحواره وابستگی پدید بیاید؛ زیرا در دوران کودکی، کاملا تحت سلطه و حمایت والدین بوده‌است. اگرچه تمام طرحواره‌ها ریشهٔ تحولی و آسیب‌زا ندارند، ولی همهٔ آن‌ها مخلّ زندگی سالم‌اند. طرحواره‌ها به دلیل ارضانشدنِ پنج نیاز هیجانی که عبارت‌انداز: دلبستگی ایمن به دیگران،

خودگردانی و کفایت، آزادی در بیان نیازها و هیجانات، خودانگیختگی و تفریح و محدودیت‌های واقع‌بینانه به‌وجودمی‌آیند (ر.ک. یانگ، ۱۳۸۶: ۳۲-۳۱).

فردی که دچار این طرحواره‌ها باشد گاهی ممکن است، اقدام به انجام سبک‌های مقابله‌ای کند.

> بیمار، رفتارهای خودآسیب‌رسان را به هنگام برانگیخته‌شدن طرحواره‌ها و برای مقابله با آن‌ها به‌کارمی‌گیرد؛ مثل سرزنش حسادت‌آمیز دیگران از سوی بیماری که طرحوارهٔ رهاشدگی دارد، گفتارهای حاکی از خودکم‌بینیِ بیماری که طرحوارهٔ نقص دارد، درخواست کمک بیماری که طرحوارهٔ وابستگی دارد، فرمانبرداریِ بیماری که طرحوارهٔ اطاعت دارد، اجتناب هراس‌گونهٔ بیماری که مبتلا به طرحوارهٔ آسیب‌پذیری نسبت به ضرر یا بیماری است. رفتارهای تسلیم، اجتناب یا جبران افراطی، نتیجه‌ای جز تداوم طرحواره‌ها به دنبال نخواهد داشت. بیماران برای بهبود طرحواره‌هایشان باید سبک‌های مقابله‌ای خود را تغییر دهند و از این رهگذر نیازهای ارضا نشده آن‌ها ارضا می‌گردد (یانگ، ۱۳۸۶: ۱۸۰).

یانگ طرحواره‌درمانی را برای بیماران مبتلا به مشکلات منش‌شناختی مزمنی که به‌قدر کافی از رفتاردرمانی شناختیِ کلاسیک کمکی دریافت‌نمی‌کردند، تدوین‌کرد. طرحواره‌درمانی متناسب با مشکلِ بیمار می‌تواند به‌صورت کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت به‌کارگرفته‌شود. این رویکرد با تأکید بیشتر بر ریشه‌های تحوّلی مشکلات روان‌شناختی در دوران کودکی و نوجوانی، استفاده از شیوه‌های برانگیزنده و ارائهٔ سبک‌های مقابله‌ای ناسازگار، افق‌های نوینی فراروی مرزهای رفتاردرمانی شناختی گشوده‌است. درواقع طرحواره‌درمانی برای درمان جنبه‌های مزمنِ منش‌شناختیِ اختلالات روانی طراحی شده است، نه برای کاهش علائم حادّ آن اختلالات (همان: ۲۸-۲۷).

۲.۲ انواع طرح‌واره

طرحواره‌ها انواع متنوعی دارند که براساس شرایط فرد، او را گرفتار می‌کنند[۲].

۱.۲.۲ طرح‌واره رهاشدگی

بیمارانی که گرفتار طرحوارهٔ رهاشدگی هستند، اعتقاد دارند که روابطشان با افراد مهم زندگی‌شان ثباتی ندارد. چنین بیمارانی همیشه انتظار دارند نزدیکترین افراد خود را

ازدست‌بدهند و معتقدند بالاخره افراد نزدیکشان بیمارمی‌شوند، می‌میرند، یا به‌خاطر یک نفر دیگر، آن‌ها را ترک می‌کنند یا نسبت به آنها اقدامی غیرقابل پیش‌بینی انجام‌می‌دهند یا ناگهان غیبشان می‌زند؛ بنابراین آن‌ها همیشه در حالت ترس و نگرانی زندگی‌می‌کنند، مدام منتظر علامتی هستند حاکی از این‌که دیگران آن‌ها را ترک می‌کنند (یانگ، ۱۳۸۶: ۲۴۳).

۲.۲.۲ بی‌اعتمادی

بیمارانی که به طرحوارهٔ بی‌اعتمادی دچارند، همواره تصورمی‌کنند اطرافیانشان، آن‌ها را دست‌می‌اندازند، اموالشان را می‌دزدند یا اینکه امتیازاتشان را از دستشان می‌گیرند و در بدترین شکل، دیگران در پی سوءِ استفاده یا تحقیرکردن ایشانند؛ بنابراین آن‌ها مایل به ایجاد روابط صمیمی نیستند و افکار و احساسات خصوصی خود را با دیگران در میان نمی‌گذارند (یانگ، ۱۳۸۶: ۲۴۷).

۳.۲.۲ محرومیت هیجانی

بیمارانی که طرحواره هیجانی دارند، اغلب به‌سبب احساس تنهایی، غمگینی و افسردگی برای درمان مراجعه می‌کنند و معمولا نمی‌دانند چرا چنین حالتی دارند. چنین بیمارانی انتظارندارند، حتی از سوی درمانگر، مورد محبّت قرارگیرند و درک یا حمایت شوند. آن‌ها احساس‌می‌کنند از نظر هیجانی با محرومیت مواجه‌شده‌اند و به‌قدرکافی محبّت، صمیمیت و توجّه دریافت نکرده‌اند. همچنین ممکن است احساس کنند هیچ‌کس نیست که آن‌ها را راهنمایی‌کند، کسی آن‌ها را درک نمی‌کند و تنها هستند (همان: ۲۵۲).

۴.۲.۲ نقص و شرم

بیماران مبتلا به طرحوارهٔ نقص و شرم در روابط صمیمی یا اجتماعی احساس نقص و بی‌کفایتی می‌کنند. آن‌ها از برقراری ارتباط با دیگران می‌ترسند؛ زیرا ترس اجتناب‌ناپذیری دارند از این‌که نقص‌هایشان برملا شود و این حادثه باعث شرمندگی آن‌ها شود. چنین بیمارانی ممکن است به دیگران اجازه دهند با آن‌ها بدرفتاری‌کنند، آن‌ها اغلب به انتقاد یا طرد، حساسیت زیادی نشان‌می‌دهند (همان: ۲۵۷).

۵.۲.۲ انزوای اجتماعی

افرادی که این طرحواره را دارند، معتقدند با بقیه خیلی فرق دارند. آن‌ها بـه هـیچ گروهـی، احساس تعلق‌خاطر نمی‌کنند. به‌طورمعمول این افراد در حاشیه‌اند یا از واردشدن به گروه‌ها اجتناب‌می‌ورزند. این بیماران به فعالیت‌هایی تمایل‌دارند که مستلزم گوشه‌گیـری و تنهـایی است (همان: ۲۶۰).

۶.۲.۲ وابستگی

این بیماران احساس درماندگی می‌کننـد و توانـایی مراقبـت از خودشـان را ندارنـد. آن‌هـا نمی‌توانند کارهای جدید را خودشان به تنهایی انجام‌دهند. چنین بیمارانی احساس‌مـی‌کننـد مانند کودکان کم سنّ‌وسال، برای زنده‌ماندن به والدین نیازمندند و بدون کمـک‌هـای آن‌هـا ممکن است بمیرند. ازآن‌جاکه این بیماران نمی‌توانند به‌تنهایی از پس کارهایشان برآیند، تنها هدفشان پیدا کردن افرادی است که به آن‌ها وابسته شوند. افرادی که برای مراقبت از خـود انتخاب‌می‌کنند، معمولاً والدین یا جانشـین والـدین نظیـر همسـر، همسـالان، دوسـتان یـا درمان‌گران هستند. (همان: ۲۶۳)

۳.۲ سبک‌های مقابله‌ای

در مرحلهٔ سبک‌های مقابله‌ای، رفتارهایی محور تغییر قرارمی‌گیرند که بیمار بـرای اطاعـت، اجتناب و جبران افراطیِ طرحواره‌هـای ناسـازگار خـود از آن‌هـا اسـتفاده‌مـی‌کنـد. بیمـار، رفتارهای خودآسیب‌رسان را به هنگام برانگیخته‌شدن طرحواره‌ها و بـرای مقابلـه بـا آن‌هـا به‌کارمی‌گیرد. بیماران برای بهبود طرحواره‌هایشان باید سبک‌هـای مقابلـه‌ای خـود را تغییـر دهند و از این رهگذر نیازهای ارضانشدهٔ آن‌ها ارضامی‌گردد. درنتیجه به ادامهٔ درمان ترغیب می‌شوند (یانگ، ۱۳۸۶: ۱۸۰).

۴.۲ *شب سراب* و خلاصهٔ داستان

شب سراب اثر ناهید .ا پژواک، اهل البرز، داستانی است که روایت‌گر عشـق و احساسـات انسانی به‌ویژه در شرایط اجتماعی اقتصادی دشوار است. این روایت برگرفته از رمان ***بامداد خمار*** نوشتهٔ فتانه حاج‌سیدجوادی است و از منظر شخصیت رحیم، جـوانی کـه بـه شـغل

نجاری مشغول است، به‌تصویرکشیده‌می‌شود. نویسنده به‌خوبی افکار پنهان و تمایلات رحیم را که در ***بامداد خمار*** مطرح شده، در این اثر با جزئیات بیشتری بیان‌می‌کند. محور اصلی داستان، مربوط به عشق میان یک پسر فقیر و دختری ثروتمند است، ***شب سراب*** یکی از داستان‌های عاشقانهٔ ماندگار در ادبیات معاصر ایران است.

رحیم که پدرش را ازدست‌داده با مادرش زندگی‌می‌کند و برای گذران زندگی خود و مادرش در نجاری استاد محمود کارمی‌کند. روزی محبوبه برای بردن پیغامی برای پسر انیس خانم به دکان نجاری می‌رود. محبوبه در خانوادهٔ مرفهی زندگی‌می‌کند و با دیدن رحیم عاشق او می‌شود و به خواستگاری عموزاده‌اش، منصور جواب منفی می‌دهد. خانوادهٔ محبوبه پس از مخالفت‌های بسیار، بالاخره راضی می‌شوند محبوبه و رحیم با هم ازدواج‌کنند. پس از ازدواج تفاوت‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی رحیم و محبوبه آشکارمی‌شود. مدتی پس از ازدواجشان محبوبه باردار می‌شود و مادر رحیم *به‌عنوان* کمک به خانهٔ آن‌ها می‌رود و بین او محبوبه اختلاف ایجادمی‌شود. مادر رحیم در تمام امور زندگی آن‌ها دخالت می‌کند تاجایی‌که پس از به‌دنیاآمدن فرزند رحیم و محبوبه با اصرار نام الماس را برای فرزندان آنها برمی‌گزینند. اختلاف محبوبه با رحیم و مادرش بیشتر می‌شود. رحیم برای دوری از جوّ متشنج خانه و درگیری با محبوبه دیربه‌دیر به خانه می‌آید و فاصلهٔ عاطفی او و محبوبه روزبه‌روز بیشتر می‌شود. بعد از مدتی الماس، در حوض همسایه غرق می‌شود و فضای سرد خانه، سردتر می‌شود. محبوبه در مورد رحیم دچار سوءِ تفاهم‌هایی می‌شود و بعد از مدتی خانه را ترک‌می‌کند و به خانهٔ پدر برمی‌گردد، تلاش‌های رحیم برای بازگرداندن او موثر واقع نمی‌شود و محبوبه تصمیم می‌گیرد از رحیم جدا شود و مدتی پس از جدایی از او با منصور، پسرعمویش که همسرش را ازدست‌داده‌بود و زن دیگری هم گرفته بود، ازدواج می‌کند؛ درحالی‌که رحیم پس از جدایی از محبوبه هرگز دوباره ازدواج نمی‌کند.

۵.۲ معرفی شخصیت رحیم

رحیم، یکی از شخصیت های اصلی داستان ***شب سراب*** است. به دلیل اوضاع نامناسب جامعه از نظر روانی درگیر تله‌هایی می‌شود که در روند داستان مشهودند. او درگیر دنیای درونی و تجربیات تلخ گذشته است که این موضوع موجب گرایش او به انزوا می‌شود. در روند روایت، رحیم با افراد مختلفی مواجه می‌شود. فشارهای روانی و اجتماعی که جامعه و

خانواده بر او وارد می‌کنند بر روند شکل‌گیری شخصیت رحیم آثار عمیقی می‌گذارند و او را به رفتارهایی سوق می‌دهند که ممکن است به خود و اطرافیانش آسیب برساند. با پیشرفت داستان، مشاهده می‌شود که این تنش‌های اجتماعی و فردی چگونه به چالش‌های بزرگ‌تری در زندگی رحیم منجر می‌شوند و بر روابط او با دیگر شخصیت‌ها سایه می‌افکنند.

رحیم به‌دلیل فوت پدر، وابستگی زیادی به مادرش دارد و نتوانسته هویت مستقلی برای خود شکل‌دهد. او همواره می‌کوشد رضایت مادرش را جلب‌کند و هر بار که ناخواسته او را ناراحت‌می‌کند، از نظر روحی دچار آشفتگی می‌شود. این وابستگی عمیق ابتدا به مادر منتقل می‌شود و سپس به عشقش محبوبه. با اینکه محبوبه گاهی به رحیم بی‌اعتنایی‌می‌کند، رحیم هرگز نمی‌خواهد او ناراحت باشد؛ اما وقتی در روابطش با محبوبه شکست می‌خورد، این علاقه دوباره به سمت مادر بازمی‌گردد. وقتی رحیم همسر و فرزندش را ازدست‌می‌دهد، به‌تنهایی و در کنار یاد گذشته‌های خوبش روزگار می‌گذراند.

۳. یافته‌های تحقیق

در این مقاله تلاش شده است تا نمونه‌هایی از طرحواره‌هایی که رحیم در داستان با آن‌ها مواجه است، بررسی‌شود.

۱.۳ بررسی طرحواره‌های شخصیت رحیم در *شب سراب*

طرحواره به معنای نمایش ویژگی‌های منحصر به فرد یک رویداد یا ارائهٔ طرح کلی از عناصر مهم یک واقعه است. این مفهوم همچنین به عنوان اصلی سازمان‌دهنده به‌کارمی‌رود که برای درک تجربیات زندگی فرد ضروری است.

۱.۱.۳ رهاشدگی

> تلهٔ ترک‌شدن، احساس ترک‌شدن از سوی افرادی است که شما دوستشان دارید که موجب می‌شود سرانجام برای همیشه از نظر احساسی گوشه‌گیر و تنها شوید. حال چه این ترک‌شدن از طریق مرگ باشد، چه از طریق ترک خانه و یا ترجیح‌دادن دیگری (یانگ، ۱۳۸۶: ۴۴)

علت تلهٔ رهاشدگی در رحیم را می‌توان ازدست‌دادن پدرش در دوران کودکی دانست. پدر رحیم در سن شصت‌سالگی درحالی‌که رحیم تنها هشت یا نُه سال داشت، درگذشت.

زمانی که بقّال محله، رحیم را از مغازه بیرون‌می‌کند و او بیکار می‌شود، این وضعیت به همراه کمبود پول و ناامیدی او را مجبور به سفر به تهران می‌کند. نمونهٔ دیگری از چالش‌های زندگی رحیم زمانی نمایان می‌شود که به عنوان شاگرد در یک فروشگاه فرش مشغول‌به‌کار می‌شود. او به کارش و صاحب‌کارش علاقه‌مند می‌شود، اما متأسفانه یک باره ارتباطش با آن‌ها قطع می‌شود.

نمونه‌های بارز دیگر تلهٔ رهاشدگی ازدست‌دادن کار در نجاری و جدایی از استادمحمود است که مانند پدر او را دوستش داشت.

اوج رهاشدگی رحیم ترس ازدست‌دادن محبوبه، بزرگترین عشق زندگی‌اش بود:

> اولین عیدی که بی‌پدر برایمان گذشت تلخ تر از زهر بود قبل از عید، چهارشنبه سوری در محله غوغایی به پا می شد ...؛ اما بعداز پدر ما دیگر در مراسم شرکت‌نکردیم همهٔ همسایه‌ها یکی‌یکی در خانه‌یمان را زدند و اصرارکردند اما مادر با آه و گریه جواب داد بی او هرگز و من هم به خاطر مادر نرفتم (پژواک، ۱۳۵۷: ۷)

رحیم هرچند با مادر زندگی‌می‌کند؛ اما بعد از فوت پدر، دیگر از چیزی لذت نمی‌برد. حسّ فقدان پدر به قدری عمیق است که رحیم، درحالی‌که در کنار مادرش است، احساس تنهایی و خلأ می‌کند: «آخرین کلامی که از زبان پدرم درآمد این بود: پسر جان مادرت را تنها نگذار ... .» (همان)

وفای عهد رحیم و تعهدش نسبت به مادرش به‌گونه‌ای باعث انزوای او شده است. او به‌اندازه‌ای به والدینش، به‌ویژه مادرش، متعهد است که هیچ‌گاه نتوانسته مانند سایر جوانان، زمانی را در کنار دوستانش در کوچه و خیابان بگذراند و از تفریحات معمول جوانی لذت ببرد. از یک سو، تعهد رحیم به مادرش نشانه‌ای از وابستگی عاطفی و حمایتی است که به‌دلیل شرایط خانوادگی و فقدان پدر شکل‌گرفته است. او به‌خوبی می‌داند که باید بار سنگینی را تحمل کند و مسئولیت خانواده‌اش را بر عهده بگیرد؛ اما از سوی دیگر، این وابستگی عمیق به مادرش او را به سمت احساس تنهایی و انزوا سوق‌داده‌است.

نمونه‌های زیر در داستان، مؤیّد گرفتاری رحیم به این طرحواره‌اند:

«همه آرزوهایم که در لای عبای پدر پیچیده بودم به یک باره گم شد و روزی که عبای پدر را دم در به دوازده ریال فروختم آرزوهای من هم بر باد رفت.» (ص ۷)

وقتی رحیم در مغازهٔ فرش‌فروشی پادویی می‌کرد «آقا سیدمحمدرضا آه سردی کشید به رحیم گفت: آقا رحیم هنری هم داری؟ به این جوانی حیف نیست فقط پادوی حاجی باشی؟» (ص ۲۱)

رحیم چند روزی به سبب صحبت‌های سیدمحمدرضا به شدت درگیر افکارش بود و احساس پوچی می‌کرد. او پیش از این تصورمی‌کرد که در حال انجام کار مهمی است؛ اما حالا به نظرش می‌رسید که تمام تلاش‌هایش بی‌ثمر و بی‌حاصل است:

> پدر صلواتی بدجور حواسم را پرت کرده بود، آن‌طورکه همیشه با میل و رغبت به سوی تیمچه می‌رفتم، پایم دیگر جلو نمی‌رفت، کششی در خودم احساس نمی‌کردم، هرچند که گفته‌های او را قبول نکرده بودم اما چیزی در درونم شکسته بود که نمی‌دانم چی بود؟ (ص ۳۱)

زمانی که راستهٔ فرش‌فروش‌ها بسته می‌شود و رحیم یکباره بدون اینکه بفهمد بیکار می‌شود:

> چند روزی گذشت و من بدون تعطیلی هر روز سر به تیمچه می‌زنم اما خبری نبود ... دوسال از آن روزها می‌گذرد. در طول این دوسال هیچکس نفهمید چه به سر حاجی و اهل و عیالش آمد و من دوباره سرگردان شدم. دوباره بیکار شدم و هر قدر سنم می‌رفت بالاتر احساس ناراحتی‌ام بیشتر و بیشتر می شد (ص ۲۸)

رحیم انتظار داشت با افزایش سن، از تجربیات خود بهره‌برداری کند و به جای احساس پوچی، به حسّ رضایت و امنیت دست یابد؛ اما مشاهده می‌شود که به جای پیشرفت، احساس ناراحتی و محدودیت در رحیم افزایش‌یافته‌است. این وضعیت نمایانگر یک بحرانی است که می‌تواند ناشی از رهاشدگی عاطفی و کمبود ارتباطات اجتماعی باشد.

> بیمارانی که طرحواره وابستگی دارند، احساس می‌کنند بدون کمک جدی دیگران نمی‌توانند از عهده مسئولیت‌های روزمره‌شان برآیند. آن‌ها احساس می‌کنند توانایی کسب درآمد، حل مشکلات، خوب قضاوت کردن، به‌عهده گرفتن وظایف جدید و تصمیم‌گیری‌های درست را ندارند (یانگ، ۱۳۸۶: ۴۲).

نمود تلهٔ رهاشدگی در شخصیت رحیم از زمان آشنایی با محبوبه، بسیار پررنگ‌تر از قبل می‌شود. قبل از ازدواج در هنگام دیدن محبوبه، خودش را در خلأ می‌دید و همه وجودش محبوبه می‌شد. او محبوبه را در میان جمعیت به‌آسانی و با دقت می‌شناخت، حتی وقتی که پوشیه‌ای بر صورت او بود....: «مثل اینکه برقی زد فرق سر من، تمام بدنم لرزید او را دیدم وسط جمعیت شناختمش حالا دیگر بین هزاران نفر می‌شناسمش دلم می‌تپد می‌فهمم اوست ...» (ص ۱۶۵)

عشق برای رحیم دردهایی را به همراه دارد که یکی از این دردها، نامهربانی مادرش است:

> طشت رسوایی من از بام افتاده بود که خودم را مادر به بام تبعید کرد...دلم گرفت بالای بام، زیر آسمان تک و تنها خوابیده بودم احساس غربت کردم انگاری بی‌کس‌وکار شده‌ام. انگاری بین من و مادر جدایی و فراق افتاده مادرم.... مادرم.... (ص ۱۸۲)

بصیرالدوله، پدر محبوبه، وقتی متوجه‌می‌شود که رحیم و دخترش عاشق یکدیگر شده‌اند و در مغازه اوستامحمود نجار با هم دیدارمی‌کنند، برای جلوگیری از این ارتباط، مبلغی بسیار بیشتر از ارزش واقعی مغازه را به اوستامحمود می‌پردازد و آن را می‌بندد. پس از این اقدام، رحیم دوباره سرگردان و بی‌هدف آن‌سو و این‌سو می‌گردد:

> جلوی در دکان رسیدم ... یعنی چه چشمانم را می‌مالیدم، خواب می‌بینم دور و برم را نگاه کردم واضح و روشن بود. پس خواب نمی‌بینم موضوع چیه؟ در دکان بسته بود و دوتا چوب بزرگ ضربدری در دکان کوبیدند این یعنی چه؟ دکان را بسته‌اند نه برای یک روز و دو روز برای خیلی زمان طولانی خاک بر سرم شد باز هم بیکار و بیچاره شدم... . (ص ۲۲۶)

نمونهٔ دیگر زمانی است که بصیرالدوله رحیم را برای خواستگاری به خانه‌اش راه می‌دهد، با این که بصیرالدوله خودش پی رحیم فرستاده بود؛ اما با رفتارش رحیم را تحقیر می‌کند: «احساس کردم چیزی درونم شکست، دستهایم بی‌آنکه بفهمم شروع به لرزیدن کرده بودند صد رحمت به آن گروهبان پهلوی ارتش... .» (ص ۲۵۲)

همچنین است برخورد تحقیرآمیز خانوادهٔ محبوبه با رحیم و مادرش در روز عقد آن‌ها:

> همان زنی که آمادهٔ فرار وسط درگاه ایستاده بود جلو آمد یک جفت النگوی پهن، دست محبوبه کرد او را بوسید لا اقل یک مبارک‌باد به من نگفت. ما چه فکر می‌کردیم

چه شد مادر من فکر می‌کرد فک و فامیلش به من هم چیزی خواهند داد... . (ص ۲۶۸)

پس از شروع زندگی رحیم و محبوبه، پیوسته طردشدن‌های مداوم از سوی محبوبه، تأثیر عمیقی بر روحیه و احساسات رحیم می‌گذارد. این طردشدن‌ها او را به‌تدریج در دنیای تنهایی فروبرد و او را در وضعیتی قرارداد که احساس می‌کرد از همه‌جا جدا شده و هیچ‌کس را برای حمایت ندارد. به همین دلیل، رحیم به کارکردن مداوم روآورد تا شاید از این طریق بتواند از افکار آزاردهنده و تنهایی‌اش فرارکند. این تلاش‌های متمرکز روی کار، نه فقط به عنوان یک راه فرار در برابر احساسات منفی عمل‌می‌کرد، بلکه همچنین نشان‌دهنده تلهٔ رهاشدگی در شخصیت او بود:

کجا برم؟ خدایا بی‌کس‌تر و غریب‌تر از من در این شهر بنده‌ای داری؟ اگر بعد از ظهر به خانه مادرم نیامده بودم حتما می‌رفتم پیشش اما دلم نمی خواست مادرم بفهمد از محبوبه قهر کردم و از خانه بیرون زدم/....خدایا کجا بروم (ص ۳۰۸)

حالا چیکار کنم تنها گذاشتن یک زن حامله. خدا نمی‌بخشد اون هم بی‌کس است. اونهم جز من پناهی ندارد. آخه پس چرا مرا از خودش می‌راند؟ من که به هر سازی زده رقصیده‌ام. دیگر چه بکنم؟ والله من همان رحیم قبل هستم تازه تو سری خور هم شده ام. (ص ۳۰۹)

اتفاقاتی که بعد از متهم‌شدن رحیم به خیانت از سوی محبوبه پیش‌می‌آید، نمایانگر ابعادی دیگر از تلهٔ رهاشدگی در شخصیت اوست. این اتهام نه‌تنها به احساس بی‌اعتمادی موجود در روابط آن‌ها دامن‌می‌زند، بلکه نقاط ضعف عاطفی رحیم را به شکلی عمیق‌تر آشکارمی‌سازد. رحیم که به‌واسطهٔ طردشدن‌های قبلی از محبوبه، احساس تنهایی و انزوا کرده بود، حالا با این اتهام به صورت جدی‌تری با احساس عدم پذیرش و بی‌ارزشی مواجه‌می‌شود:

«من درست مثل غریقی شده بودم که توی دریای پرتلاطم گیر کرد و برای نجات به هرچیزی متوسل می‌شود؛ اما گاهی به آنچه که پناه آورد که نجات یابد گردابی است که در کام می کشدش... . (ص ۳۶۹)

رحیم بعد از ماه‌ها دوری از خانه به شوق خانواده برمی‌گردد:

سلام ....سلام ...خم شدم بند کفش را باز کنم گفت رحیم، سر بلند کردم .جـان رحـیم ..خندید دلم گرم شد خوشحال شدم. سرش پایین بود. گفت تا حالا کجا بودی؟ هرجا بودی حالا هم برو همان‌جا ... از آسمان به زمین نه به ته چاه سقوط کردم. تمام اشتیاق و تمنا در وجودم از بین رفت عشقم به کینه بدی تبدیل شد فقط گفتم چشم و از راهی که آمده بودم برگشتم... (ص ۳۷۹)

این واکنش محبوبه نه‌تنها طردشدگی ناامیدکنندهٔ رحیم را نشان‌می‌دهد، بلکـه احسـاس بی‌ارزشی او را نیز به‌تصویرمی‌کشد. در این لحظـه، رحـیم در دام تلـهٔ رهاشـدگی گرفتـار می‌شود. این تله، ناشی از تجربیات دردناک گذشته از جمله طرد و جدایی است و در ایـن وضعیت، او احساس‌مـی‌کنـد کـه نـه‌تنهـا از محبوبـه طردشـده؛ بلکـه از خـانواده‌اش نیـز دورافتاده‌است. کسی دچار این طرحواره می‌شود که «در دوران کودکی خـود بـا مـرگ یـا طلاق والدین روبرو شده باشد» (یانگ، ۱۳۹۴: ۱۲۴).

توجه به نیازهای عاطفی و ایجاد یک محیط امن و حمایتی مـی‌توانـد بـه جلـوگیری از بروز این طرحواره کمک کند. «طرحوارهٔ رهاشدگی وقتی می‌تواند به وجود بیاید که والدین در توجه به نیازهای کودک هماهنگی لازم را ندارد» (یانگ، ۱۳۸۹: ۱۲۵).

۲.۱.۳ تلهٔ سوءِظن و بی‌اعتمادی

فردی که از بی‌اعتمادی رنج می‌برد، معمولاً در روابط خود حالتی وابسـته و چسـبنده دارد. این بی‌اعتمادی می‌تواند ناشی از تجارب گذشته باشـد کـه منجـر بـه جلـوگیری از ایجـاد پیوندهای عمیق و پایدار میان او و دیگران می‌شود.

تله سوءِظن شک به اینکه دیگران قصد دارند به طریقی به شما آسیب برسانند و یـا از شما سوءِاستفاده کنند. تفکری است که گمان‌می‌کنید آن‌ها بـه شـما خیانـت‌مـی‌کننـد، دروغ‌می‌گویند، شما را فریب‌می‌دهند، مسخره‌می‌کنند و یـا بـه شـما آسـیب جسـمانی می‌رسانند (یانگ، ۱۳۸۹: ۴۴)

این افراد، دایرهٔ ارتباطی کوچکی دارند و حالت‌های پارانوئیدی از خود نشان می‌دهند و به‌سختی به دیگران اعتماد می‌کنند.

رحیم ارتباطات محدودی با افراد داشت و زمانی که کسی را برای نخستین بار می‌دیـد، با نگاهی بی‌اعتماد او را می‌نگریست.

او به انیس خانم، همان زن معقولی که برایش کار پیدا کرده بود و خیاط ماهر محلهٔ اعیان و بزرگان بود بی‌اعتماد است: «... راستش را بخواهید من زیاد و به اندازه مادر از این زن خوشم نمی‌آید. به همه چیز کار داشت می‌خواست به همه سوراخ سنبه‌های زندگی آدم سر بزند» (ص ۴۲)

رحیم در تیمچه فرش‌فروش‌ها دوستی به اسم محسن داشت، پسری کاری، که نان حلال برای خواهرش و مادرش می‌برد؛ اما بعدها نسبت به او هم اعتمادش را از دست داد، چون فهمید خواهرش را برای پول به یک پیرمرد پولدار داد هم خواهرش را بدبخت کرد، هم زنِ آن پیرمرد را بدبخت کرد تا خودش به نان و نوایی برسد: «فکر محسن و خواهرش ولم نمی‌کرد محسن به خاطر یک لقمه نان دوتا زن دیگر را هم بدبخت کرده ... .» (ص ۷۵)

بی اعتمادی رحیم نسبت به بصیرالدوله به سبب حرف‌هایی است که از اوستامحمود شنیده بود:

> نه نه رحیم دلم از بابت تو قرص است امتحانت کرده‌ام پسر چشم پاکی هستی، پسر خوبی هستی، من اگر خودم پسر داشتم بهتر از تو نمی‌شد، اما رحیم زمانه خراب است، زمانه... .باور کن رحیم مرد ناپاک، مرد آلوده، برایش فرق نمی‌کند، کثافت کثافت است هرجا که برسد و بتواند، گندش دامنگیر می‌شود (ص ۶۴)

«از همه‌شان وحشت داشتم و بی‌اعتماد بودم از درشکه‌چی از زن‌هایی که تویش بودند. از خود مرد که تنهایی سوار می‌شد و این‌طرف و آن‌طرف می‌رفت... .» (ص ۷۰)

رحیم گاهی به سبب یک کلمهٔ کوچک اعتمادش را به نزدیک‌ترین افراد زندگی‌اش ازدست‌می‌داد. این موضوع ناشی از احساس تنهایی و ارتباط محدودی است که با دیگران داشت. هنگامی که اوستامحمود به رحیم گفت که چوبی که برای ساخت پلکان استفاده کرده‌ای، زیاد است و پدر صاحب چوب را نگران کرده‌ای، او به‌شدت ناراحت شد: «...یعنی بعد این‌همه کار چهار تکه چوب انقدر برای اوستا ارزش داردکه تو ذوقم زد من از خودش اجازه گرفته بودم ... خودش گفت بساز برای مادرت. هرچه می‌خواهی بساز چرا اینجوری کرد.» (ص ۱۲۰)

> کودکی که در دفاع از حقوق خود احساس ناتوانی می‌کند و نیّات دیگران را خصمانه می‌پندارد، چنانچه این دیدگاهش تبدیل به طرحواره درونی وی شده باشد، ممکن

است بر اثر برخورداری از عزت نفس پایین، به‌گونه‌ای پایدار حتی در بزرگسالی از بروز مشکلات فراوان در روابط خود با دیگران رنج ببرد. (صالحی و همکاران: ۱۳۸۹)

روزهای اولی که محبوبه به صورت ناشناس به مغازه می‌آمد، رحیم فکر می‌کرد، بچه است یا دیوانه و زیاد به کارها و رفتارش اهمیت نمی‌داد:

شاید هم دختر خل و چل بود شاید از آن عقب افتاده‌هاست حتما عقل درست حسابی ندارد حتما خانه و خانواده ندارد و الّا در این صلات ظهر تنها و بی‌کس نمی‌آمد سراغ من، به اوستا جریان را می‌گویم ... . (ص ۱۵۳)

پدر محبوبه به فردی پول می‌دهد و از او می‌خواهد برای دامادی رحیم، خانه، مغازه و لباس تهیه‌کند؛ اما رحیم معتقد است او از اعتماد بصیرالدوله سوءِ استفاده می‌کند:

من آدم بددلی نیستم اما از خدا پنهان نیست به پول خرج کردن میرزا رحیم خان شک کردم. هرچه خرید بنجل هرچه خرید ارزان. خدا مرا ببخشد اما به آدم تریاکی و عرق خور نمی‌شود، خوش‌بین بود. این آدم‌ها دست از ناموسشان هم می‌کشند چه جوری از پول نقدی که نه حساب‌رس داشت نه حساب‌دان نخورد من که نمی‌توانم باور کنم؟ (ص ۲۶۱)

رحیم به شک و تردیدهای خود نسبت به صداقت و نیک‌نفسی میرزارحیم خان اشاره‌می‌کند. احساس بی‌اعتمادی در اینجا به‌وضوح دیده‌می‌شود. رحیم از جملهٔ «من آدم بددلی نیستم اما از خدا پنهان نیست» شروع می‌کند، که نشان‌دهندهٔ این است که او می‌کوشد خود را توجیه کند و عدم اعتمادش را به عنوان یک نقص شخصی نبیند. افراد دچار این تله «در کودکی اغلب از سوی والدین، برادران و خواهران و همسالان مورد بدرفتاری قرارگرفته‌اند.» (یانگ، ۱۳۸۹: ۱۲۵)

سبک مقابله‌ای در برابر رفتار بی‌اعتمادی، کناره‌گیری روان‌شناختی است؛ ازاین‌رو رحیم هرگاه از دیگران رفتاری می‌بیند که نسبت به آن‌ها بی‌اعتماد می‌شود، خود را کنار می‌کشد و بغض غم شکست و ناامیدی را فرو می‌خورد.

۳.۱.۳ محرومیت هیجانی

طرحواره محرومیت هیجانی، یکی از شایع‌ترین طرحواره‌هایی است که در کارهای بالینی دیده‌می‌شود و به حوزهٔ طرد و بریدگی ارتباط دارد که آسیب‌رسان‌ترین حوزهٔ طرحواره‌ای،

به شمار می‌رود (یانگ و همکاران: ۲۰۱۸). افرادی که تحت تأثیر محرومیت هیجانی قرار دارند، ممکن است احساس تنهایی و بی‌کسی را تجربه کنند و در ایجاد روابط سالم و رضایت‌بخش با دیگران با مشکلاتی مواجه شوند. (همان: ۲۵۳)

محبوبه و رحیم، پس از گذراندن سال‌ها زندگی، با چالش‌های گوناگونی روبه‌رو شدند. این سال‌ها نه تنها مملو از لحظات سخت بود، بلکه آن‌ها را در معرض تله‌های محرومیت هیجانی قرارداد. محبوبه، به عنوان فردی حساس، همواره تلاش می‌کرد تا احساساتش را به رحیم منتقل کند؛ اما در بسیاری از مواقع، به سبب نبود ارتباط عاطفی قوی در زندگی مشترکشان، این ارتباط دچار مشکل می‌شد.

به عنوان مثال رحیم انتظار داشت در مجلس خواستگاری از محبوبه، همه اعضای خانوادهٔ محبوبه حضور داشته باشند و باخوشحالی او را تحویل بگیرند؛ اما وقتی ماجرا خلاف تصور او رقم می‌خورد:

> به خودم آمدم توی اتاق یک صندلی بود بصیرالدوله نشسته بود یک صندلی دیگر هم جلویش بود فکر کردم روی آن خانوم خانوم‌ها می‌آید می‌نشیند من و بچه‌ها هم روی زمین می‌نشینیم تا خواستم بنشینم صدای بصیر بلند شد. آنجا نه روی صندلی. احساس کردم چیزی درونم شکست. دست‌هایم بی‌آنکه بفهمم شروع به لرزیدن کرده بودند. (۲۵۱)

نمونهٔ دیگر زمانی است که بصیرالدوله از رحیم می‌پرسد پدرت کجاست؟ رحیم در جواب می‌گوید مرده است. رحیم در خیال خود فکر می‌کند:

> حتما حالا می‌گوید از این به بعد همه کس خواهی داشت پدر و مادر محبوب پدر و مادر تو هستند و خواهر و برادرش خواهر و برادر تو.... اما گفت تو دختر مرا می‌خواهی؟... روز پنجشنبه با سر و وضع مرتب می‌آیی حالیت شد؟ بله آقا. خوش آمدی. یعنی من این‌قدر در نظر اینها بی‌ارزش هستم؟ من اصلا شوهر دخترشان نخواهم شد رهگذری هستم که وارد خانه‌شان شده‌ام... شیرینی به سرشان بخورد یک چای تلخ هم نباید به من می‌دادند... خوبه خودم نیامده‌ام پیغام داده‌اند آمده‌ام ... . (ص ۲۵۴)

تصور رحیم از مراسم عقدکنان خودش و محبوبه، اتاقی مجلل پراز مهمان با سفرهٔ عقدی آراسته است؛ اما با صحنه‌ای دیگری روبه‌رو می‌شود «نه سفرهٔ عقدی نه لااقل یک جلد کلام خدا که تبرک کنیم، پناه ببریم شاید عاقبت به‌خیر شویم» (۲۶۷)

نمونه دیگر از این تله، مواقعی ایجاد می‌شود که دایه‌خانم برای محبوبه پول می‌آورد. آوردن پول برای محبوبه با آوردن حال و هوای خانهٔ پدر و یادآوری گذشته برای محبوبه همراه است، رحیم همیشه می‌کوشید او را دلداری دهد و آرام کند، اما با گذشت زمان، محبوبه دیگر با او به‌خوبی برخورد نمی‌کرد:

... معمولا در این گونه مواقع خودش را بغلم می‌انداخت. آشفته‌ام می‌کرد. سرش را روی سینه‌ام می‌گذاشت و همه چیز تمام می‌شد؛ اما این‌بار چانه‌اش را از دستم کشید. سرش را پایین آورد و با چین‌های دامنش بازی می‌کرد و حرفی نمی‌زد... . (ص ۲۹۰)

احساس طردشدگی و محرومیت در ساختار روانی رحیم نفوذ کرده و بستر مناسبی برای شکل‌گیری محرومیت هیجانی را در ذهن وی ایجادکرده‌است. سبک مقابله‌ای رحیم در برابر طرحواره محرومیت هیجانی، تسلیم شدن بود، او معمولا در برابر هرگونه ظلمی که به او می‌شد، سکوت می‌کرد.

۴.۱.۳ نقص و شرم

طرحوارهٔ نقص و شرم، این اندیشه را که او فردی ناقص و بی‌ارزش است، در فرد ایجاد می‌کند. فردی که تحت تأثیر طرحواره نقص و شرم قراردارد، در جنبه‌های اصلیِ شخصیت خود، خود را انسانی نامطلوب و نادرست می‌بیند و از دیگران انتظاردارد که او را طرد و سرزنش کنند. او در تجمعات اجتماعی احساس ناامنی می‌کند. این حسّ بی‌کفایتی اغلب باعث احساس شرمندگی می‌شود.(یانگ، ۱۳۸۹: ۱۲۵) رحیم به دلیل تنهایی و فقدان روابط اجتماعی، دچار کم‌رویی شدیدی بود. عواملی چون اختلاف سنی‌اش با اعضای خانواده، ازدست‌دادن پدر در سنین کودکی و زندگی کردن با مادر، که تنها جنس مخالف زندگی‌اش شمرده می‌شد، همگی به این احساس عمیق انزوا و کم‌رویی دامن‌زدند.

رحیم بعد از فوت پدر نمی‌توانست حمام برود چون به شدت کم‌رو بود:

تا پدر بود همیشه همراه او می‌رفتم اما از وقتی پدر مرد گرفتاری من شروع شد حمام عمومی زنانه راهم نمی‌دادند و به حمام مردانه هم نمی‌توانستم تنها بروم ... من عجیب کم‌رو و خجالتی بودم حتی با آن‌ها که همجنس خودم بودن حاضرنمی‌شدم لخت شوم زمانی که همراه پدرم می‌رفتم امکان نداشت بدون پیژامه در انظار ظاهر شوم... (ص ۸)

تنفر شدید رحیم از زنان، حتی از مادرش زمانی که او را می‌بوسد، ناشی از یک الگـوی ذهنی است که در شخصیت او ریشه دوانده است. این الگو یا طرحواره، در واقع نشانه‌ای از تجربه‌های گذشتهٔ وی و احساساتی است که حول روابطش با زنان شکل گرفته‌اند: «اصـلا حالت مخصوصی پیدا کرده بودم از زنها بدم می‌آمد. مثل حالت ویـار داشـتم. بـوی زن بـه دماغم می‌خورد چندشم می‌شد توی کوچه و بازار دختر و زن مـی‌دیـدم فـرار مـی‌کـردم» (ص ۱۱)

رحیم از جمعیت فراری بود علت آن، ارتباط‌نداشتن وی با دیگران و تنها زندگی‌کردن با مادرش بود: «من اساساً هیچ اهل جنگ و دعوا نبـودم از جمعیـت مـی‌ترسـیدم از شـلوغی فرارمی‌کردم. در طول زندگی‌ام با کسی گلاویز نشده بودم. نه دست بـزن داشـتم نـه کتـک خورده بودم تنها آلت دفاعی من قهر بود... .» (ص ۲۵)

رحیم خود را کوچک‌تر از آن می‌دانست که به در خانهٔ اربابش برود و علت بسته‌بـودن مغازه را بپرسد، حاضر بود هر روز دم مغازه بنشیند تا شب؛ اما به در خانـهٔ اربـابش نـرود: «رحیم چرا نمی‌روی خانهٔ حاجی؟ برو شاید مریض شده باشد ...، نمی‌دانم هیچ‌وقت نه من نه مادرم عادت نداشتیم بدون آنکه حاجی‌آقا یا زنش احضارمان‌کنـد بـه خانـه‌شـان بـرویم فکرکردیم بی‌ادبی است قابلشان نیستیم.» (ص ۲۶)

وقتی رحیم محبوبه را در کالسکه همراه پدرش می‌بیند و متوجه‌مـی‌شـود کـه او دختـر بصیرالملک است، خود را نکوهش می‌کند:

> بدبختی از این بالاتر نمی‌شود، یک مرد یک لاقبا کجا، بصیرالملک کجا؟ آخه این دختر چرا اینهمه مدت یکبار به من نگفت دختر کیه؟ خدایا چه بکنم؟ کمکـم کـن بایـد دل بکنم، باید فراموش کنم؟ من و اون؟ وای وای تفاوت از زمین تا آسـمان اسـت. مگـر می‌شود باورکرد که پدرش رضایت بدهد که این دختر زن من بشود؟ (۲۴۷)

و حتی خود را کوچک‌تر از حدّی می‌دانست که با استاد نجارش صحبت‌کند: «مـن بـه کار خودم مشغول بودم. هنوز رویم باز نشده بود که همکلامش شوم و اوستا هم شاید هنوز قابلم نمی‌دانست که طرف خطابش قرارم دهد.» (ص ۳۸)

این تصور که رحیم خودش را قابل نمی‌دانست، نوعی تلهٔ نقص و شرم را شکل‌می‌دهد که در شرایط اجتماعی یا حرفه‌ای بروز پیدامی‌کند. در این جمله، اشاره به این نکتـه اسـت که رحیم هنوز احساس آمادگی یا اعتماد به نفس لازم برای ارتباط برقرارکردن با دیگران را ندارد. عباراتی مانند «هنوز رویم باز نشده بود» و «اوستا هم شاید هنوز قابلم نمـی‌دانسـت»،

نشان‌دهندهٔ عدم اطمینان نسبت به خود و احساس ناتوانی در ایجاد ارتباط با افراد دیگر است: «والدینی که به کودکان خود خیلی انتقادمی‌کنند، این احساس را در کودکان خود به‌وجودمی‌آورند که آن‌ها ارزش ندارند مورد عشق و محبت قرار بگیرند.» (یانگ، ۱۳۸۹: ۱۲۵)

طرحوارهٔ نقص و شرم باعث شده رحیم اعتماد به‌نفس خود را ازدست‌بدهد و احساس ضعف‌کند، او با کسی ارتباط برقرارنمی‌کند، سبک مقابله‌ای رحیم در این تله، روی آوردن به طرحوارهٔ اطاعت است.

۵.۱.۳ انزوای اجتماعی

نگرش کودک در برابر ناتوانی در دفاع از حقوق خود و برداشت خصمانه از نیّات دیگران، منجر به شکل‌گیری طرحواره در درون او می‌شود. این طرحواره، همراه با ضعف عزت نفس می‌تواند در برقراری روابط اجتماعی برای او در بزرگسالی مشکلاتی ایجادکند. (صالحی و همکاران، ۱۳۸۹: ۴) رحیم مجبور است هر روز کارکند، از صبح زود و تا شب و وقت‌هایی که بیکار می‌شود به خانه می‌رود. او هیچ دوست و همکلامی غیر از مادرش ندارد: «یکماه از روزی که مشدی جواد بیرونم کرده بود می‌گذشت و در این مدت بیکار مانده بودم؛ اما صبح تا شب پهلوی مادرم می‌نشستم جایی را هم نمی‌شناختم ... .» (ص ۱۱)

عامل دیگر این تله را رحیم در جایی به‌کوتاهی بیان می‌کند: «توی تیمچه فرش‌فروش‌ها، حاجی‌آقاهایی بودند که بارها به من گفتند رحیم اگر مادرت شکل خودت هست ما حاضریم و من با هرکدام که همچو حرفی زده بودند قطع سلام علیک کرده بودم ... .» (ص ۲۲)

حتی اهالی محل هم رحیم را به‌خوبی می‌شناسند که اصلا از خونه بیرون نمی‌آید. انیس خانم دربارهٔ رحیم می‌گوید: «رحیم همیشه توی خانه است. من ندیدم رحیم سر کوچه بایستد یا با جوان‌های کوچه و بازار اختلاط کند هرجا که هست سوی مادر پرمی کشد... .» (ص ۸۶) از گفته‌های انیس خانم مشخص است که رحیم به‌شدت از دیگران فاصله‌می‌گیرد و تمایل ندارد با اهالی محل یا جوانان معاشرت‌کند. این نوع رفتار می‌تواند به دلایل مختلفی از جمله گوشه‌گیری، اضطراب اجتماعی یا ترس از قضاوت اجتماعی ناشی شده باشد. «اختلال شخصیت ضداجتماعی که شکل بالغانه اختلال کم‌توجهی و بیش‌فعالی است، شامل این خصوصیات است: بی‌مسئولیتی، فقدان همدلی، وجدان و پشیمانی، ناتوانی در

ایجاد همنوایی با هنجارهای اجتماعی، کم‌شدن توانایی حفظ روابط مسئولانه، گرم و درازمدت به شکلی واضح» (اچوندر، ۱۳۸۷: ۶۶).

۶.۱.۳ وابستگی

طرحوارهٔ وابستگی از جمله طرحواره‌های حوزهٔ خودگردانی و عملکرد مختلف است و ناشی از اعتقاد به این است که فرد نمی‌تواند مسئولیت‌های روزمره را بدون کمک قابل ملاحظهٔ دیگران، در حدّ قابل قبولی انجام دهد. این حالت اغلب به صورت درماندگی افراطی و منفعل‌بودن ظاهرمی‌شود (فیروزی و همکاران،۱۳۹۴: ۲۰). وابستگی رحیم به صورت آشکاری از طریق درماندگی‌اش نمایان می‌شود. رحیم در مراحل اولیه زندگی، به‌شدت به مادرش وابسته است و این وابستگی در تمام ابعاد وجودش حس‌می‌شود. حضور مادر برای او نه‌تنها به‌معنای حمایت و آرامش است؛ بلکه به‌نوعی به معنای زنده بودن و احساس امنیت است: «به‌طورکلی والدین چنین افرادی آن‌ها را برای انجام عمل مستقل تشویق نکرده و در نتیجه چنین افرادی به مراقبت از خودشان به تنهایی اعتماد پیدا نمی‌کنند» (یانگ، ۱۳۸۹: ۱۲۶).

با گذشت زمان، این وابستگی به شکل دیگری در زندگی رحیم بروزمی‌کند. او به محبوبه‌ای که در قلبش جایی خاص دارد، وابسته می‌شود. در این مرحله، رحیم از نظر عاطفی و احساسی به محبوبه‌اش متصل می‌شود و این اتصال به ابعادی عمیق‌تر از عشق و احساس می‌انجامد. اوستامحمود، به‌عنوان یکی از شخصیت‌های مهم در زندگی رحیم، نقش کلیدی در این وابستگی بازی‌می‌کند. رحیم به‌شدت به او وابسته می‌شود و این وابستگی می‌تواند، نشان‌دهندهٔ نیاز به هدایت و تأثیرپذیری از شخصیتی قوی باشد.

درواقع، این وابستگی‌ها نشان‌دهندهٔ جستجو برای معنای بیشتر در زندگی رحیم هستند؛ او می‌کوشد تا با اتّکا به افرادی که برایش مهم‌اند، به آرامش و ثبات دست‌یابد. این فرآیند وابستگی‌ها، از وابستگی ابتدایی به مادر تا عشق به محبوبه و ارتباط با اوستا محمود، به تصویر فراز و نشیب‌های عاطفی او می‌پردازد و نشان‌دهندهٔ چالش‌های روحی و احساسی او در مسیر زندگی‌اش است.

> چرا سربازی نمی‌روی؟ می خواستم بروم نشد. پدر ندارم کفیل مادرم هستم تازه من بروم مادرم را چه بکنم؟ مگر می‌شود در این دنیا که تنها امیدش منم تنهایش بگذارم؟ دلم مدام شور مادر را دارد پدرم او را به من سپرده است. (ص ۳۰)

نمونه دیگر «مادر، خواب‌آلود پرسید چیه رحیم؟ مریضی؟.. نه چیزیم نیست دست‌به‌آب رفتم. غلتی زد و پشت به طرف من خوابید بیچاره نفسش به نفس من بسته بود... .» (ص ۲۲۴)

دلتنگی به اوستامحمود: «من زیادی به اوستا بسته‌ام، من هیچ احساس کارگری نمی‌کنم، من به اندازه مردم کار نمی‌کنم دو برابر بیشتر از وظیفه‌ام کار می‌کنم...» (ص ۱۰۰)

رحیم به‌اندازه‌ای به اوستا وابسته است که با کوچکترین محبت از خودبی‌خود می‌شود: «الهی به پیری برسی رحیم جان. این اولین بار بود مرا رحیم جان می‌گفت همیشه وقتی سرحال بود. یا از کارم راضی بود اوستا رحیم یا رحیم نجار خطابم می کرد... .» (ص ۱۰۱)

> فکر می‌کنم اگر پدرم هم بود بیش از این دلبسته‌اش نمی‌شدم، خیلی به هم عادت کرده‌ایم، مثل پدر و پسر واقعی شده‌ایم. عصرها که می‌آید چایی تازه‌دم برایش فراهم کرده‌ام، عادت عجیبی دارم تا اوستام گل چایی را نخورده دوست ندارم برای خودم چایی بریزم. (ص ۷۷)

وابستگی رحیم به مادر به‌اندازه‌ای بود که قبل از مادر دست به غذا نمی‌برد. «من عادت نداشتم قبل از مادر دست به غذا دراز کنم...اوستا خودش یک لقمه درست می‌کند و توی دهنش گذاشت. بخور جوان که حالا موقع خوردن توست ...صبر می‌کنم مادر با حاجی‌خانم بیایند.» (ص ۱۳۶)

زمانی که مادر رحیم متوجه عاشق‌شدن رحیم می‌شود از اومی‌خواهد بالای پشت بام بخوابد، رحیم از جداماندن از مادر خیلی ناراحت می‌شود:

> بالشم خیس شده بود برگرداندم با آستینم اشک‌هایم را تندتند پاک می‌کردم که این طرف بالشم هم خیس نشود. گریه امانم نمی‌داد گریه کن رحیم. جدایی مادر در حال حیات رنج بیشتری دارد از جدایی پدر در حالی که مرده باشد. به یاد نداشتم برای مرگ پدر اینقدر گریه کرده باشم اشکهایم از درون دلم بیرون می‌آمدند. دلم شکسته، جگرم آتش گرفته، دارم می‌سوزم بی‌مادری بلاست، بی‌مادری پدر د می‌آورد. بی مادری جگر می سوزاند... . (ص ۱۸۲)

در دورهٔ بعدی زندگی رحیم وابستگی او به محبوبه آغازمی‌شود، رحیم موقعی که عاشق محبوبه می‌شود: «از تصور اینکه محبوبه زن دیگری شده رگ گردنم سیخ می‌شد خون به صورتم می‌دوید و چشمانم تار شد... .» (ص ۲۱۳)

این جمله نه‌تنها حاکی از وابستگی عاطفی است، بلکه عواقب منفی آن بر وضعیت روانی و عاطفی فرد را نیز به تصویرمی‌کشد، سخنان رحیم به وضوح نشان‌دهنده یک حالت عمیق وابستگی عاطفی است. احساس ترس از اینکه محبوبه زن دیگری شده، موجب بروز واکنش‌های جسمی قوی مانند تنش در رگ گردن و افزایش جریان خون به صورت می‌شود که ناشی از اضطراب و نگرانی شدید در برابر احتمال ازدست‌دادن معشوق است و ممکن است به بروز احساس عدم کمال یا کم‌ارزشی منجر شود.

سبک مقابله‌ای رحیم در این طرحواره، اهمال‌کاری در تصمیم‌گیری‌ها و اجتناب از تصمیم‌های معمول است. او زمانی که با محبوبه دچار مشکل می‌شود، نمی‌تواند تصمیمی برای حل مشکلات بگیرد و ناچار ترک خانه را برمی‌گزیند.

۴. نتیجه‌گیری

با مطالعهٔ داستان ***شب سراب*** مخاطب به شخصیت رحیم و لایه‌های پنهان روان او در برخورد با چالش‌ها و آسیب‌های زندگی پی‌می‌برد. این روایت به مراتب بیشتر از یک داستان معمولی است؛ مخاطب از طریق شخصیت‌پردازی و نگاه دقیق نویسنده به شخصیت رحیم در داستان، مشکلات درونی و عاطفی او را که در ویژگی‌های روانی و رفتاری‌اش در داستان به‌نمایش‌گذاشته‌می‌شود، درمی‌یابد.

بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد طرحواره‌های رهاشدگی، بی‌اعتمادی، محرومیت هیجانی، وابستگی، انزوای اجتماعی و نقص و شرم در شخصیت رحیم یافت می‌شود که از این میان، طرحوارهٔ رهاشدگی در درون او برجستگی خاصی یافته است. به‌نظرمی‌رسد ازدست‌دادن پدر در سنین کودکی و درنتیجه وابستگی شدید رحیم به مادر از مهم‌ترین عواملی است که طرحواره‌های شخصیتی رحیم را تشدید کرده و تله‌های زندگی او را ایجادکرده است که بازتاب آن‌ها در رفتار و تصمیمات رحیم مشخص‌می‌شود؛ بنابراین با تحلیل شخصیت رحیم از منظر نظریهٔ طرحواره‌درمانی جفری یانگ، می‌توان به درک متفاوت و عمیق‌تری از حوادث و وقایعی که در روند داستان پیش‌می‌آید، دست‌یافت. این تحلیل ممکن است زمینه‌ساز کشف ارتباط‌های جدیدی میان تجربیات رحیم و الگوهای روحی و روانی وی شود.

حوادث داستان به‌طور واضح و مشخصی ریشه‌های تله‌های وجودی رحیم را به دوران کودکی‌اش و تجربیات ناهنجاری که در آن زمان با آن‌ها مواجه شده، مرتبط‌می‌کنند. روایت

داستان به مخاطب این امکان را می‌دهد که با دقت و تأمل بیشتری به تحلیل شرایط و موقعیت‌هایی که باعث شکل‌گیری این تله‌ها شده‌است، بپردازد؛ به عبارت دیگر داستان نشان می‌دهد که چگونه این تله‌ها می‌توانند به یک دور باطل منجر شوند؛ چنانکه تجربیات ناخوشایند در دوران کودکی به شکل‌گیری الگوهای آسیب‌زای روانی منجر می‌شود که در بزرگسالی، رحیم را در مواجهه با شرایط عاطفی و اجتماعی ناتوان می‌کنند؛ درنتیجه، او در بسیاری از جنبه‌های زندگی‌اش با شکست‌های مکرر روبه‌رو می‌شود و این امر به تشدید احساس تنهایی و بی‌کسی و ناکامی او می‌انجامد.

پی‌نوشت‌ها

۱. هر کودکی در وجود خود نیروها و استعدادهای بالقوه‌ای دارد که تمام این نیروها برای به‌فعل درآمدن، احتیاج به محیط مناسب دارند و اگر به هر دلیلی شرایط برای رشد استعدادها و توانمندی‌های کودک فراهم نشود، رشد و نمو او به‌سوی انحراف کشیده‌می‌شود و هرگز استعدادهایش شکوفا نمی‌گردد (پیرانی و سلیمیان، ۱۴۰۱: ۶۳).

۲. واکنش هر فرد در مقابل طرحواره‌ها، با توجه به عوامل مختلف، متفاوت است (پارسائی جهرمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۹۱)

کتاب‌نامه

اچ‌وندر، پل(۱۳۸۷) *اختلال کم‌توجهی/ بیش‌فعالی در بزرگسالان*، مترجم پوریا صرامی فروشانی، تهران: رشد.

پارسائی‌جهرمی، سارا، دادجوی توکلی، درّه، کوشکی، شیرین، گذشتی، محمدعلی(۱۴۰۰)، «بازتاب مشخصهٔ روانی تسلیم‌ناپذیری در اشعار مهدی حمیدی شیرازی و شاملو با رویکرد روان‌کاوی»، *پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی*، ش۶، صص ۱۲۰-۸۹

پژواک، ناهید.ا (۱۳۷۵) *شب سراب*، تهران: البرز.

پیرانی، منصور، سلیمیان، مرضیه(۱۴۰۱) «بررسی دلایل مهرطلبی کودکان براساس نریه روانکاوی کارن هورنای، مطالعه موردی داستان «من نوکر بابا نیستم» اثر احمد اکبرپور»، *پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی*، ش۸، صص ۸۷-۵۴

جهانتاب، طاهره، صدیقی، بهار، سیدی، سیدحسین، حیدریان شهری، احمدرضا(۱۴۰۱) «واکاوی طرحواره‌های ناسازگار اولیه در رمان برید الیل از هدی برکات»، *الجمعیه الایرانیه للغه العربیه و آدابها فصلیه علمیة محکمه*، ش۶۴، صص ۲۲۱-۲۴۴

دلقندی، نفیسه، محسنی، بلاسم(۱۴۰۳) «واکاوی طرحواره‌های شرطی جفری یانگ در قهرمان رمان یومیات مطلقه اثر «هیفاء بیطار» »، *نقد ادب معاصر عربی*، ش۲۷، صص۱۰۳-۱۲۳

دیچز، دیوید(۱۳۷۹) *شیوه‌های نقد ادبی*، ترجمه محمد تقی صوفیانی و غلامحسین یوسفی، تهران: علمی و فرهنگی.

صالحی، مبین، محمدعلی مظاهری و ملازاده، علیرضا(۱۳۸۹) «بررسی اثر بخشی آموزشی گروهی مدیریت خشم با رویکرد شناختی رفتاری بر عزت نفس و پرخاشگری نوجوانان بزهکار»، *اولین همایش کشوری دانشجویی عوامل اجتماعی موثر بر سلامت، دانشگاه علوم پزشکی* تهران، صص۱-۱۶.

صلواتی، مژگان، یکه یزدان‌دوست، رخساره(۱۳۸۹) *طرحواره درمانی*، تهران: دانژه.

عزیزی، محمدمحسن، شکری، شادی، قادیان خورشیدی، محدثه، خانی‌کر، حانیه، ابراهیمی، مائده،(۱۴۰۰) «تاثیر طرحواره های ناسازگار اولیه بر هوش میان‌فردی و تعاملات اجتماعی»، *نهمین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم‌تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی*، صص۱-۹.

فیروزی، محمدرضا، شیرعلی خرامین، سیروس احمدی و فاطمه پناهی (۱۳۹۴). «مقایسه طرحواره‌های ناسازگار اولیه در افراد وابسته و غیر وابسته به مواد افیونی». *ارمغان دانش*، صص۷۴۴-۷۵۵.

قهاری، شهربانو(۱۳۹۷) *تغییر طرحواره‌ها*، تهران: رشد.

کریم‌زاده، دانیال (۱۴۰۳) «تاثیر طرحواره ها و هیجان در روابط سالم»، *نهمین کنفرانس بین المللی علوم انسانی، حقوق، مطالعات اجتماعی و روانشناسی*، صص۱-۲۳.

کشاورز، افروز، اردلانی، حسین(۱۴۰۰) « نقش سینما در آگاه‌سازی مخاطب از طرح‌واره‌های جفری یانگ بر مبنای تحلیل شخصیت زن فیلم خفگی»، *فردوس هنر*، ش۵، صص۳۲-۴۷.

محمدی، چیمن، احمدی، محمدنبی(۱۴۰۲) «تحلیل روان‌شناسانه شخصیت «میلاد» در رمان «خُبز علی طاوله الخال میلاد» بر اساس نظریه طرحواره‌درمانی جفری یانگ»، *الجمعیه الایرانیه للغه العربیه و آدابها فصلیه علمیه محکمه*، ش۶۹، صص۱۳۰-۱۵۱.

نظری، فاطمه، علیرضا کاکاوند و ملکه فراهانی مشهدی. (۱۳۹۴) «رابطه طرحواره‌های ناسازگار اولیه با شیوه‌های فرزندپروری مادران و اختلال‌های بیرونی‌شدهٔ فرزندانشان»، *روان‌شناسی کاربردی*، (۲)۹، صص۱۱۵-۱۳۵.

نیکزاد، محمود(۱۳۹۱) *فرهنگ جامع روان‌شناسی*، تهران: کیهان.

یانگ، جفری و ژانت کلوسکو(۱۳۹۰) *زندگی خود را دوباره بیافرینید*، مترجم حسن حمیدپور و الناز پیرمرادی و ناهید گلی‌زاده، تهران: ارجمند.

یانگ، جفری(۱۳۸۹) *شناخت درمانی اختلالات شخصیت*، ترجمه علی صاحبی و حسن حمیدپور، تهران: آگه.

یانگ، جفری، ژانت کلوسکو و مارجوری ویشار. (۱۳۸۶). *طرحواره‌درمانی*، ترجمهٔ حسن حمیـدپور و زهرا اندوز، تهران: ارجمند.

Azizi, M., Shokri, S., Ghadian Khorshidi, M. Khani Kar, H., & Ebrahimi, M. (2021). "The impact of early maladaptive schemas on interpersonal intelligence and social interactions". The 9th National Conference on Sustainable Development in Educational Sciences and Psychology, Social and Cultural Studies, Pp. 1–9.

Delghandi, N. & Mohseni, B. (2024). "Analysis of Jeffrey Young's conditional schemas in the hero of the novel Yumiat Mutlata by Haifa Bitar". Critique of Contemporary Arabic Literature, No. 27, Pp. 103- 123.

Ditches, D. (1999) Literary Criticism Methods, Trans. Mohammad Taghi Sofiyani and Gholamhossein Yousefi, Tehran: Scientific and Cultural.

Echvander, P. (2008). *Attention-deficit hyperactivity disorder in adults,* Trans. Pouria Sarami-Froshani, Tehran: Roshd.

Firouzi, M. Kharamin, Sh., Ahmadi, S. & Panahi, F. (2015) "Examining early maladaptive schemas in opioid-dependent and non-dependent individuals". Armaghan-e Danesh, Pp. 755-747.

Ghahhari, Sh. (2018) *Schema change*, Tehran: Roshd.

Jahantab, T .& Sedighi, B., Seyedi, H., & Heydarian Shahri, A.(2022). "Exploring Early Maladaptive Schemas in the Novel." Iranian Association for Arabic Language and Literature, Peer-Reviewed Scientific Quarterly, No. 64, Pp. 221–244.

Karimzadeh, D. (2024). "The impact of schemas and emotion in healthy relationships." *9th International Conference on Humanities, Law, Social Studies and Psychology,* Pp. 1–23.

Keshavarz, A., & Ardelani, H. (2021). " The role of cinema in making the audience aware of Jeffrey Young's schemas based on an analysis of the female character in the film Choking" Ferdows-e Honar, No. 5, Pp. 32–47.

Mohammadi, Ch., & Ahmadi, M. (2023). " Psychological analysis of the personality of Milad' in the novel 'Bread on the Table of Khal Milad based on Jeffrey Young's schema therapy theory." Iranian Association for Arabic Language and Literature, Peer-Reviewed Scientific Quarterly, No. 69, Pp. 130–151.

Nazari, F., Kakavand, A., Farahani Mashhadi, M. (2015) "The relationship between early maladaptive schemas and mothers' parenting styles and their children's externalizing disorders", *Applied Psychology*, (2)9, pp. 115-135.

Nikzad, M. (2012). Comprehensive Dictionary of Psychology, Tehran: Keyhan.

Pajhwok, Nahid. A. (1996*). Shab-e Sarab (The Night of Mirage)*, Tehran: Alborz.

parsaei jahromi, S, dadjooy tavakoli, D, koushki, Sh, gozashti, M. (2021). Reflection of the psychological characteristic of insubordination in the poems of Mehdi Hamidi Shirazi and Shamloo (with a psychoanalytic approach). Literary interdisciplinary research, No. 6, pp. 89-120.

Pirani, M. & Salimian, M. (2022). "Study of children's affection based on Karen Horne's theory of psychoanalysis Case study: The story of "I am not Baba's servant" by Ahmad Akbarpour, Literary interdisciplinary research, No.8, pp. 54-87

Salavati, M. & Yekeh Yazdan Doost, R. (1999). *Schema Therapy*. Tehran: Danjeh.

Salehi, M., Mazaheri, M, & Molazadeh, A. (2000). Studying the Effectiveness of Anger Management Group Training with a Cognitive Behavioral Approach on Self-Esteem and Aggression in Delinquent Adolescents. The First National Student Conference on Social Factors Affecting Health. *Tehran University of Medical Sciences*, Pp. 1-16.

Young, J. & Klosko, J. (2011) Recreate Your Life, Trans. Hassan Hamidpour and Elnaz Pirmoradi and Nahid Golizadeh, Tehran: Arjomand.

Young, J. (2010) *Cognitive therapy of personality disorders*, Trans. Ali Sahebi & Hassan Hamidpour, Tehran: Agah.

Young, J., Klosko, J. & Wishard, M. (2007) *Schema Therapy*, Trans. Hassan Hamidpour and Zahra Andoz, Tehran: Arjomand.